

- звонниця, 2011. – 895 с.
7. Левченко М. В. История Византии / М. В. Левченко. – М. : ОГИЗ, 1940. – 271 с.
  8. Сюзюмов М. Я. Основные направления историографии истории Византии иконоборческого периода / М. Я. Сюзюмов // Византийский временник. – 1963. – № 22. – С. 199–226.
  9. Мейендорф И. Византийское наследие в Православной Церкви / И. Мейендорф. – К. : Центр православной книги, 2007. – 352 с.
  10. Величко А. М. История Византийских императоров. От Льва III до Михаила III / А. М. Величко. – М. : Вече, 2012. – 416 с.
  11. Лурье В. М. История Византийской философии / В. М. Лурье. – СПб. : Аxiоma, 2006. – 553 с.

Одержано редакцією 13.01.2015

Прийнято до публікації 13.02.2015

**Аннотація.** Милютин С.Ю. *Иконоборческий эдикт Льва III Исавра в российской византинистике.* В статье автор комплексно анализирует подходы, что сформировались в российской византинистике с XIX по XXI век, в изучении первого периода иконоборчества и проблемы определения причин введения иконоборческого эдикта Льва III Исавра. В исследовании автор приходит к выводам, что причины иконоборческого конфликта нужно искать не в экономических или политических мотивах императоров-иконоборцев, а в христологической и доктринально-богословской плоскости.

**Ключевые слова:** иконоборчество, Лев III Исавр, икона, догматы, эдикт, ересь, ислам, павликианство, Константин V, христианство, церковь.

**Summary.** Milyutin S. Y. *Iconoclastic edict of Leo III in the Russian Byzantine studies.* The article comprehensively analyses the approaches that have emerged in Russia in the XIX–XXI century Byzantine studies, in the studies of the first period of iconoclasm and the problems of determining causes of carrying out the iconoclastic edict of Leo III the Isaurian. In the study of motives of emperors-iconoclasts, the author describes the atmosphere in the area of theological and ritual practices prevailing in the Byzantine before interference of Leo III into problems of religious life of the state. Based on material and elaborated deep historiographical analysis the author concludes that Leo III could not persecute personal or dynastic interests during the intervention into Christian doctrine issues, guided by the motives to purify religion from those events and ceremonies, which concerned him of being truly canonical. The author considers it important to provide analysis of pre-revolutionary and Soviet publications and carefully examines the evidence of their conclusions. For a long time, interpretation of the phenomenon of iconoclasm depended on the positions of researchers about Christianity. According to the author, Vasiliev was the first to give comprehensive description of the phenomenon of iconoclasm in the Russian Byzantine studies. After the revolutionary events in Russia, the Soviet Byzantine studies to study the phenomenon of iconoclasm came to schematics and economic determinism, and Russian historians and theologians, who lived and worked abroad, played the main role in the study of iconoclasm.

**Key words:** iconoclasm, Leo III the Isaurian, icon dogma, edict, heresy, Islam, Pavlikian, Constantine V, christianity, church.

УДК 94(477)«13/15»:930.1(477)«1903/1906»

Ю. М. Михайлюк

## «ВИЩИЙ СТАН» ЯК СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАДНИК УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ В ОЦІНЦІ ОЛЕКСАНДРИ ЄФИМЕНКО\*

**Анотація.** У статті аналізуються головні підходи О. Єфименко в трактуванні еволюції привілейованого стану українських земель у другій половині XIV – 60-х рр. XVI ст. та його місця в тогочасному суспільстві. Зокрема, з'ясовано специфіку розуміння істориком диференціації привілейованого населення. Особливу увагу в статті приділено розглядові представлених дослідницею визначальних факторів формування правового статусу шляхти. Так само з'ясовано оригінальне сприйняття нею еволюції жінки в тогочасному суспільстві. Розкрито загальне розуміння істориком змін у повсякденному житті української шляхти литовської доби.

**Ключові слова:** О. Єфименко, історіографія, соціальні процеси, привілейований стан, диференціація шляхти, соціально-правовий статус знаті.

**Постановка проблеми.** Успішність сучасних трансформаційних процесів в українському суспільстві залежить не лише від нових реалій життя, а й від раціонального викори-

\* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці ДФФД за конкурсним проектом № Ф67/11791: «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз»

стання історичного досвіду. В цьому контексті вагоме значення має вивчення проблем соціальних змін у суспільстві на різних етапах історії, місця і ролі тих чи інших соціальних груп, структур й інститутів у суспільно-політичних процесах тощо. Дуже важливим тут вбачається виявити найбільш об'єктивні й зважені історичні ретроспективи соціальних процесів. У їх числі немаловажний інтерес становлять здобутки української історіографії другої половини XIX – початку XX ст., зокрема, в царині дослідження соціальних аспектів розвитку українського суспільства в епоху Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Дослідники тієї доби особливу увагу приділяли проблематиці формування та суспільної ролі привілейованої верстви.

Серед них окреме місце належить історичці Олександрі Яківні Єфименко (1848–1918) – видатній дослідниці історії України з різнобічними творчими інтересами, першої в Російській імперії жінці, яка здобула ступінь доктора історії. Вона неодноразово в своїх узагальнених і спеціальних працях зверталася до соціальної проблематики литовської доби. Передусім заслуговує на увагу її «Історія українського народу», підготовлена згідно прийнятої українськими істориками програми написання науково-популярної історії Південної Русі. Найбільший розділ першого тому цього видання дослідниця присвятила комплексному викладу української історії литовської доби, де чимало уваги сконцентрувала на соціальних аспектах, зокрема, й розвитку «вищого класу» [1]. Ця ж проблематика відображена й у цілому ряді підготовлених нею наукових праць, опублікованих як окремо, так і в комплексній збірці «Південна Русь. Нариси, дослідження, замітки. Том I» [2–7]. Цікавою і навіть захоплюючою видається в окремих працях її манера популярного викладу матеріалу, в якій аспекти розвитку соціальних груп показані в життєвій динаміці.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Постать талановитого і глибоко ерудованого вченого О. Єфименко завжди перебувала в полі зору дослідників. У числі перших предметний аналіз її наукового доробку в ряді своїх праць здійснив харківський колега Д. Багалій [8–10]. Згодом фундаментальне дослідження життєвого й творчого шляху дослідниці підготував П. Марков [11]. У такому ж спектрі її особистість представлена в узагальнених розвідках В. Смолія [12] й В. Галагана [13]. Науковців цікавили й більш конкретні сфери діяльності О. Єфименко. Приміром, О. Ветухов вивчав внесок науковця в галузі дослідження етнографії [14]. Натомість О. Скакун студіювала її громадську діяльність [15]. Також в історіографії мають місце публікації з аналізом поглядів ученого на окремі проблеми історичного процесу. Зокрема, С. Пивовар вдався до вислідів її концепції зародження державності на Русі [16]. Та попри це сучасний стан історіографії засвідчує, що творча спадщина О. Єфименко містить у собі чималий спектр наукової проблематики з дослідницькою перспективою. Приміром, нині практично відсутні напрацювання в напрямку трактування нею соціальної історії ВКЛ, передусім проблеми генези та еволюції військово-службового стану.

**Мета.** Метою пропонованої розвідки є дослідити погляди О. Єфименко на формування привілейованого стану українських земель ВКЛ та його місце і роль у тогочасному суспільстві.

**Виклад основного матеріалу.** Не зважаючи на різноплановість наукових вподобань О. Єфименко в царині передусім української історії, вона чимало уваги приділяла аналізу соціальних аспектів. Показовою у цьому контексті є репрезентація нею литовської доби. Насамперед, О. Єфименко досить чітко окреслила своє бачення природи зв'язку суспільних процесів на Русі та в ВКЛ. Вона зауважила, що, на перший погляд, кардинальними видаються відмінності в суспільному розвитку обох держав загалом та в соціальних процесах і явищах зокрема. Утім, як стверджує дослідниця, поглиблений аналіз дозволяє виявити приховані зв'язки й переконливо резюмувати: «ми маємо справу не з двома різними суспільствами, а з двома фазами розвитку одного й того ж суспільного організму» [1, 105]. Важливо відмітити, що розгляд соціальних процесів на теренах ВКЛ авторка здійснювала саме через призму аргументації вищевказаної концепції. Зокрема, в контексті тлумачення диференціації населення вона переконано заявила, що суттєве збільшення переліку соціальних груп в литовську добу (порівняно з добою Русі) є «більшою мірою різноманіття назв, аніж форм і понять» [1, 109]. Відтак вона наголошувала на розмежуванні суспільства ВКЛ на два «шари», або «класи», характерні й для попереднього історичного етапу: привілейований, «вищий» («дружинний чи служилий») та непривілейований, тобто «нижній» («народ, прив'язаний до землі своєю працею чи промислом»). Появу

ж нових назв соціальних груп обумовлювала внутрішніми перетвореннями в межах вказаних вище соціальних пластів [1, 110].

Природу ієрархічних взаємин між литовським правителем та привілейованим станом О. Єфименко окреслила у вигляді кількох концептуальних тенденцій. Їхня суть полягає в наступному. Договірні відносини між вказаними суб'єктами, традиційні для попереднього часу, у литовську добу невдовзі втратили свою чинність, затримавшись хіба що на певний час у відношенні удільних та службових князів. Як наслідок, стверджувала авторка, «члени вищого стану стають такими ж підданими, хоч і привілейованими, свого господаря, як і інші непривілейовані» [1, 110]. Вважаємо це твердження надто категоричним і необ'єктивним передусім з огляду на інші реалії, які історик випустила з уваги. Йдеться про постійну протидію феодалної аристократії централізаторським устремлінням великих князів литовських, отримання знаттю «привілеїв», що гарантували як особисту, так і майнову свободу й недоторканість, наділяли численними правами і вольностями тощо. Силою дії подібних грамот була обмежена самодержавна суть правителя, що виявлялося передусім у поділі ним влади з панами-радою, а з кінця XV ст. – ще й литовсько-руським сеймом. І цей перелік можна продовжити. Тож ситуація не була такою однозначною, як це намагалася подати дослідниця.

Натомість не викликає заперечень інша представлена характерність суспільних відносин: як і раніше, привілейований стан спільно з великим князем литовським розділяли ношу державного управління та захисту держави від зовнішніх загроз. Водночас О. Єфименко цілком справедливо наголосила на появі в цьому контексті нової формули взаємин, яка полягала в установленні безпосереднього зв'язку військової служби із землеволодінням. Головною її умовою вона вважала, що «певній одиниці землеволодіння відповідає певна одиниця по відбуванню військової служби» [1, 111]. Однак, дослідниця і тут випустила з поля зору один важливий момент. Поряд із представленою нею формулою «військова служба – за землею», в державі практикувалося і її дзеркальне відображення «земля – за службою». Тобто, за певні досягнення й успіхи, до того ж не лише на військовій, а й державній службі, знать також отримувала земельні «вислуги». Тож підхід авторки в цьому питанні виявляється однобоким.

Зрештою, після такої реконструкції характерних рис розвитку суспільства, О. Єфименко цілком правомірно позиціонувала «вищий клас» як «природного посередника між державою і народними масами». Розтлумачувала це тим, що отримуючи від великого князя литовського землеволодіння («службу»), представник привілейованого стану, окрім особистої служби на повному власному забезпеченні, мав зі свого пожалування проставити до війська відповідну кількість озброєних людей. Натомість за свою службу він мав право користуватися доходами з пожалуваних володінь та залежного населення [1, 111].

Важливо з'ясувати трактування О. Єфименко диференціації привілейованого населення. У межах «вищого класу» вона виокремлювала князів, панів, земян, бояр, рицарство, шляхту, дворян і слуг. До категорії князів відносила нащадків Володимира Великого та Гедиміна, яких підрозділяла на удільних князів (володіли певним уділом «з руки» великого князя литовського) та князів-вотчинників (власників одвічних вотчин). Останніх дослідниця з самого початку кваліфікувала як «службових» князів, а удільні князі набули такого ж статусу в міру ліквідації удільної системи [1, 106, 110].

В контексті регіонального зрізу локалізації князів на українських землях вона категорично стверджувала, що на Поділлі таких не було взагалі. Те ж саме заявила й про Київщину, вказавши на виключення щодо кількох зубожілих княжих родів [6, 9]. Водночас, цілком об'єктивно вказала на різко контрастуючу з попередніми регіонами ситуацію в межах Волині. Цей край, за її словами, «кишів князями», що було типовою його особливістю [6, 6]. Усвідомлюючи надзвичайну значимість князів, дослідниця називала їх «суспільною силою» цього регіону. Адже вони, окрім вотчинних володінь, володіли «виключним і безперечним» правом адміністративного розпорядження великокнязівськими землями в краї. Також О. Єфименко вказувала на велику суспільно-політичну вагу волинських князів на загальнодержавному рівні. Відтак, цілком припускала, що навіть «Львівська унія не відбулась би, чи, по крайній мірі, не здійснилася так легко, якби волинським князям не було під присягою пообіцяна королю свобода від «екзекуції прав», котра могла потягти за собою відбирання державою розданих маєтностей». Першість у місцевому

княжому середовищі вона цілком справедливо віддавала родові Острозьких, за ним ставила Збараських, Сангушків, Чарторийських, Корецьких, Вишневецьких. Вказувала й про незліченні, за її визначенням, княжі роди «меншого значення», походження яких виводила від різного роду удільних князів. Утім для дослідниці за таємничою завісою залишилися питання, чому саме Волинь стала місцем найчисельнішого скупчення аристократії, що вона успадкувала зі своїх попередніх політичних прав і земельних володінь [1, 151].

Поняття «пани» О. Єфименко трактувала як спеціальний термін для іменування представників вищого стану, які мали право участі у великокнязівській раді. Панів разом з князями кваліфікувала як не чисельний, порівняно з рештою населення, «правлячий клас, сильну аристократію». Визначальними рисами, які виокремлювали ці дві соціальні групи від решти військово-службової людності, вона вбачала спадкову привілейованість, спадкові права і обов'язки управління народними масами, зрештою, соціальну замкненість. Відтак, аристократію історик вважала справжнім власне станом. Решту ж населення трактувала як соціальні явища, які вільно переходили одне в інше [6, 328]. Утім конкретної генези і природи панів як соціальної категорії авторка так і не розтлумачила. Так само побіжно дослідниця обмовилася й про шляхту й рицарство. Під цими поняттями нею розумілася сукупність всіх соціальних груп вищого класу, які об'єдналися в єдиний стан на засадах польського права [1, 110].

Бояр і землян О. Єфименко позиціонувала як нижчу категорію військово-службового стану, яка «лежала в фундаменті привілейованого класу і зв'язувала цей клас з класом нижчим». Їх походження вона виводила з населення, яке володіло землею не на основі великокнязівських пожалувань, а на підставі «одвічної вотчинної власності». Тобто, населення «вільних територій» (поза межами системи наділених литовським правителем «держань») висувало зі свого середовища для відбування військової служби найбільш спроможних і забезпечених представників. Натомість земельні володіння останніх звільнялися від «тяглових зобов'язань» [1, 112, 152; 6, 10]. Тож генезис бояр і землян дослідниця небезпідставно виводила від селян і «людей служебних» [5, 108].

О. Єфименко абсолютно ототожнювала ці групи службового люду, вважаючи поняття «бояри» і «земляни» виключно синонімічними назвами одного соціального явища. Різницю між ними вбачала лише в географічному сенсі, мовляв, на Волині цей військово-службовий прошарок частіше іменувався землянами, а на Київщині, зокрема на Поліссі – боярами [6, 10]. Також дослідниця акцентувала увагу на різниці становища боярства і землянства в регіональному аспекті. Зокрема вказувала, що на Волині військово-службова людність притіснялася князями й не мала перспективи розвитку, оскільки їй були перекриті шляхи до «вислуг», а особисті володіння зменшувались. Водночас та частина боярства, яка опинилася у межах володінь місцевих князів, перетворювалася в «панцирних» і «путних» бояр, а згодом розчинялася у масі підданого населення [1, 152].

Натомість на землях київського Полісся авторка відзначала розлоге розселення сотень боярських родин у вигляді «сітки боярських гнізд» навколо місцевих замків. Вона вважає, що відстояти себе, статус, самобутність і володіння їм удалося за рахунок збереження свого права виконувати військову службу на користь держави. Визначальними в цьому стали, на її думку, тривала в часі корпоративна єдність, однастайність і непоступливість посяганням місцевих урядовців, котрі систематично намагалися нав'язати боярам виконання «тяглої служби» [1, 153; 6, 10].

Ситуацію на теренах східного Поділля О. Єфименко кваліфікувала як «повне царство простолюдина». Зазначила, що великий князь литовський хоч і стимулював тут земельними пожалуваннями волинських землян, але ті, за окремими виключеннями, не поспішали осідати в небезпечному через сусідство зі степом краї [6, 13]. Що ж до військово-службової верстви Південної Київщини дослідниця взагалі не дала жодного коментаря.

Так само поза її полем зору залишилося й тлумачення поняття соціального статусу дворян. Натомість, приділила певну увагу категорії «слуг», або «людей служебних». У їх особі О. Єфименко вбачала вихідців із смердів часів Русі й кваліфікувала їх поряд з селянами тяглими і данниками як «третю важливу категорію землеробського класу». Тому, на перший погляд, видається дивним факт зарахування перед цим їх дослідницею до привілейованого стану. Насправді ж вона позиціонувала цю соціальну групу як таку, що стояла на межі привілейованого і непривілейованого станів і мала досить хитке становище.

Мовляв, за певних сприятливих обставин слуги поповнювали землянський і боярський прошарки, за несприятливих – розчинялися серед простолюду. Їхні функціональні обов'язки вона цілком слушно кваліфікувала як «земську службу», яка передусім полягала у виконанні службових доручень, зокрема, доставки листів, замкової та польової сторожі. Так само виправдано авторка вказала, що особливо чисельною була ця категорія в порубіжних пристепових регіонах ВКЛ [1, 115].

Встановлення остаточної і безповоротної межі між вищим і нижчим станами дослідниця пов'язувала із утвердженням в литовсько-руському суспільстві польського шляхетського права [1, 112]. Це відбулося в процесі відповідних змін у правовому становищі литовсько-руської знаті, які відбувалися наприкінці XIV – XVI ст. Їх О. Єфименко розглядала як засіб досягнення Ягайлом та його наступниками на литовському престолі передусім політичних цілей. Йдеться про подолання «протидержавних і сепаратистських устремлінь» удільних князів, зупинення добровільних переходів у московське підданство окремих земель та, що найголовніше, домогтися об'єднання ВКЛ та Польщі в єдиний політичний організм. Тому, на думку дослідниці, наділення литовсько-руського службового стану шляхетськими правами за польським зразком з боку правлячих кіл держави було необхідним і оптимальним кроком. Адже це сприяло консолідації привілейованого стану литовсько-руського суспільства, зближувало його з польським та створювало «нову й сильну опору» для досягнення окреслених вище цілей [1, 101].

Авторка цілком об'єктивно наголошувала, що формування такої «опори» було надзвичайно важливою складовою внутрішньої політики Ягелонів. Здійснювалося це законодавчим шляхом у вигляді видання низки «земських привілеїв або просто шляхетських грамот», які мали на меті перетворити «литовсько-руський дружинний стан, боярство в шляхту» [1, 101]. Дослідниця фактично не вдавалася до конкретизації переліку таких правових актів. Але зауважила на постійному, з кожним новим привілеєм, поповненні шляхетських прав. Вінцем їх накопичення і зосередження вважала Литовський Статут, кваліфікувавши його як кодекс передусім «шляхетських прав». Так само вона не оминула увагою й іншу категорію привілеїв – обласні уставні грамоти, зокрема, Київській та Волинській землям 1507–1509 рр. Щодо цих документів нею вірно уточнено, що вони потверджували основні положення земських привілеїв та певним чином деталізували їх імплементацію в шляхетське середовище українських земель [1, 102].

Примітно, що О. Єфименко оминула й ґрунтовний аналіз змістового навантаження згаданих правових актів та обмежилася лише узагальненими судженнями. Зокрема, вказала на релігійний аспект поширення дії привілеїв. Так, особливістю двох перших грамот часів Ягайла виділила те, що вони призначалися суто для осіб католицького віросповідання, а відтак не стосувалися руського боярства. Водночас, історик зауважила, що такі релігійні обмеження згодом перестали бути актуальними, а з часів правління Казимира Ягайловича взагалі не вносилися до подібних актів. Відтак резюмувала, що «руське православне боярство, нарівні з католицьким, прилучається поступово до всієї повноти шляхетських прав» [1, 102].

Цікавим видається тлумачення ученим еволюції соціально-правового статусу литовсько-руського боярства, яку представлено авторкою у вигляді своєрідної прогресії. «Буквальний сенс» шляхетських привілеїв вона вбачала насамперед у здобутті «майнових прав», під якими розуміла поступову зміну характеру боярського (шляхетського) землеволодіння з умовного на безумовний. «Поки володіння було умовне, – вказувала дослідниця, – боярство ділило свої права на землю з тим класом, котрий сидів на цій землі, тобто з селянством, за сучасною термінологією; коли умовне володіння перетворилося в безумовну власність, всі права стали відходити на одну сторону, залишаючи іншій стороні лише обов'язки». Тобто зміна майнових прав потягла за собою і зміну політичних прав, що виявилось в утвердженні «політичного панування одного класу над іншим». Тож, маючи всю повноту майнових прав, а з огляду на це – панівне становище над народними масами, шляхта отримала доступ і до вищого управління (право участі в сеймах) [1, 101].

Перетворення литовсько-руської знаті в шляхетський стан з усіма його правами і вольностями О. Єфименко розглядала фактично як європеїзацію тогочасного суспільства. Адже вважала, що утвердження нових, за польським зразком, правових засад життя привілейованого стану ВКЛ здійснювалося на основі практики і правової думки Західної Європи.

Водночас вона цілком усвідомлювала всю повноту негативних соціальних, економічних і політичних наслідків цих змін передусім для простолюду. Та попри це наголошувала, що в цьому процесі особливо важливим і позитивним ефектом було досягнення особистої свободи (щоправда, лише представниками вищого стану) й potwierдження її правовими гарантіями, що було невідкладною вимогою того часу [1, 132].

Цікаво, що в аргументації цих суджень дослідниця чи не першою в історіографії литовської доби в специфічній манері звернулася до питання еволюції соціально-правового становища українських жінок із категорії знатних родів. У якості розширення особистої їх свободи вона вказала насамперед на право виходити заміж без традиційного в попередні часи дозволу великого князя чи його намісника, здобуття майнових прав тощо [1, 133]. Відтак, історик у пафосному стилі показує, що тогочасній панянці набридає рутинний домашній клопіт. Її захоплює в круговерть «широкий розмах особистої енергії, який вона відчуває в навколишній суспільній атмосфері». Тож вона «виходить із терема...» [6, 8].

Далі О. Єфименко вказала на посталу в той момент суттєву проблему тогочасної жінки, яка, недостатньо освоївшись у нових правових реаліях, стала зловживати своєю «свободою». Саме це вона розцінювала як головну причину розпущеності моралі української шляхти литовської доби. Розірвання шлюбів дослідниця в неодноразових випадках ставила в вину саме жінкам через їх легковажність, рідше користолюбство і честолубство. Засвідчувала про злочинні способи усунення жінками життєвих перепон шляхом отруєння чи чаклунства, а ще частіше – «прямим і грубим насильством». З огляду на останнє історик частину тогочасного українського жіноцтва, зокрема, на прикладі Анни Борзобатої-Красенської та княгині Софії Ружинської, трансформувала в образ таких собі «амазонок». Вони, мовляв, будучи самодостатніми в своєму майновому становищі та маючи високий соціально-правовий статус, не цураються «одягнути панцир, особисто керують військовими загонами, здійснюють напади на сусідів, беруть приступом замки, протистоять земському ополченню свого воєводства». О. Єфименко переконана, що таке «зловживання своєю свободою і правами» було цілком закономірним, оскільки жінки в тій ситуації відтворювали звичні реалії за прикладом чоловіків [1, 133; 6, 8].

Та й у цілому зверхність і самоуправство у різних формах і засобах вона розцінювала як традиційне явище для української шляхти напередодні Люблінської унії [1, 133–134]. На наш погляд, представлений вище образ української жінки знатного походження як легковажної, користолюбної, підступної та жорстокої є занадто узагальненим і дещо перебільшеним у пафосно-романтизованому зображенні.

Необхідно зазначити, що О. Єфименко зверталася до розкриття й інших характерних рис повсякденного життя української шляхти. Насамперед вона вказала, що від середини XIV ст. до середини XVI ст. динаміка росту рівня заможності й щоденних потреб знаті була не суттєвою. Щодо цього періоду констатувала дві показові тенденції: чисельність і різноманіття предметів побуту, особистих речей, домашньої живності тощо були обмеженими; різниця в асортименті харчових продуктів, що вживалися представниками вищих і нижчих верств була неістотною. Щодо останнього авторка красномовно зазначила: «м'ясо домашньої худоби і диких тварин, птиця домашня і дика, риба – становили однаковий матеріал для столу і великого князя, і простого селянина» [1, 131].

Пояснення такому стану речей вона шукала в специфіці розвитку тогочасного суспільства. Допоки не настало повне покріпачення селянства, доходи від нього були загально невеликі. Отже навіть великим землевласникам доводилося займатися різними видами господарювання, зокрема, всілякими промислами. Тому, попри великі запити, життя навіть князів відзначалося зовнішньою простотою. За приклад історик ставила головну резиденцію князя Василя Острозького – Острозький замок, який, при всій зовнішній пишноті, в середині був «патріархально скромний». Вказуючи на суттєвий контраст із ситуацією в Польщі, вона красномовно зауважила, що «волинські князі видавалися панам якоїсь краківської чи сандомирської землі напівдикими» [6, 7–8].

Утім, за спостереженням дослідниці, в міру активізації зовнішньої торгівлі, на яку шляхта здобула широкі привілеї, ситуація контрастно змінилася. Адже в країну став постачатися широкий асортимент іноземних товарів. Відповідно став зростати обсяг матеріальних потреб привілейованих верств. З огляду на це історик проілюструвала значне зростання потягу шляхти до вишуканого іноземного сукна, напоїв, різноманітних пря-

нощів та ласощів, зброї та військового спорядження [1, 131]. Окремо відзначено потяг знаті до розкоші, що виявлялася насамперед у придбанні різноманітних видів дорогого одягу з оздобленням та прикрас (дорогоцінні ланцюжки, персні, намиста, перли тощо). Водночас дослідниця припустила, що стосовно предметів домашнього побуту запити на той час не були такими великими, як щодо особистих речей. Срібний столовий посуд вона розцінювала скоріше як прикраси, ніж предмети вжитку тощо. Загалом зазначила, що попри ці новачі витонченість життя була привита українській шляхті пізніше, «у міру поширення польських впливів» [1, 132].

Останнє судження вбачається нам надто завуальованим, особливо щодо розуміння хронологічної локалізації «польських впливів». Також слід повернутися до факторів, що стимулювали стрімке посилення інтересу української шляхти до вишуканості і розкоші. Обумовити його лише активізацією зовнішньої торгівлі, як це зробила авторка, буде недостатньо. На наш погляд, вагому роль тут зіграла передусім еволюція соціально-правового статусу шляхти та зростання матеріального благополуччя, що збудили потребу в такий спосіб підкреслити свою самодостатність.

**Висновки.** Отже, О. Єфименко у своєму доробку намагалася охопити аналізом досить широке поле соціальної еволюції привілейованого стану українських теренів литовської доби. Розглядала її як об'єктивний процес, генезис якого виводила з доби Русі. Військово-службову знать вона сприймала як флагмана суспільних процесів. Утім в аналізі окремих, але важливих складових еволюції «вищого класу» (приміром, формування соціально-правового статусу знаті, її диференціація тощо) дослідниця не вдавалася до глибинного наукового аналізу та ґрунтовного осмислення причинно-наслідкових зв'язків.

#### Список використаної літератури

1. Єфименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Єфименко. – СПб. : Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Эфрон, 1906. – Вып. 1. – 192 с.
2. Єфименко А. Очерки истории Правобережной Украины / А. Єфименко // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – К., 1894–1895. – Т. XLV–XLVII, XLIX.
3. Єфименко А. Дворянское землевладение в Южной Руси / А. Єфименко // Русская Мысль. – 1892. – Кн. 4–5.
4. Єфименко А. Народный суд в Западной Руси / А. Єфименко // Русская Мысль. – 1893. – Кн. 8–9.
5. Єфименко А. Я. Литовско-русские данники и их дани / А. Єфименко // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. СССXXXV, январь 1903. – СПб., 1903. – С. 106–120.
6. Єфименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки / А. Єфименко. – СПб. : Книгопечатня Шмидт, 1905. – Т. I. – 436 с.
7. Єфименко О. Я. Історія України й її народа / А. Єфименко. – Х., 1919.
8. Багалей Д. И. Об ученых трудах А. Я. Єфименко / Д. И. Багалей // Записки Харьковского университета. – 1910. – Кн. 2. – С. 1–22.
9. Багалей Д. И. Олександра Яковлевна Єфименкова : Оцінка її наукових праць / Д. И. Багалей // Записки Исторично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 104–113.
10. Багалей Д. И. Харківська доба діяльності О. Я. Єфименкової / Д. И. Багалей // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. – Х., 1930. – Т. 10. – С. 5–15.
11. Марков П. Г. А. Я. Єфименко – историк Украины / П. Г. Марков. – К. : Изд-во КГУ, 1966. – 124 с.
12. Смолий В. А. А. Я. Єфименко : Очерк жизни и научного творчества / В. А. Смолий // Єфименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 403–426.
13. Галаган В. Олександра Єфименко / В. Галаган // Історія України в особах: ХІХ–ХХ ст. / І. Войцехівська, В. Абліцов, О. Божко [та ін.]. – К., 1995. – С. 409–415.
14. Ветухов О. Праці О. Я. Єфименкової в галузі етнографії / О. Ветухов // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. – Х., 1930. – Т. 10. – С. 33–36.
15. Скакун О. Ф. Харківський період громадської діяльності О. Я. Єфименко / О. Ф. Скакун // ПИН СРСР. – 1966. – Вып. 3. – С. 117–124.
16. Пивовар С. Проблема зародження давньоруської державності в історичних працях О. Я. Єфименко / С. Пивовар // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – Вып. 7. – С. 50–53.

Одержано редакцією 14.01.2015

Прийнято до публікації 13.02.2015

**Аннотація.** Михайлюк Ю.Н. «Высший класс» как социальная составляющая украинского общества литовского периода в оценке Александры Ефименко. В статье анализируются основные подходы А.Я. Ефименко в трактовке эволюции привилегированного сословия украинских земель во второй половине XIV – 60-х гг. XVI в. и его места в тогдашнем обществе. В частности, выяснено специфику понимания историком дифференциации привилегированного населения. Особое внимание в статье уделено рассмотрению представленных исследовательницей

определяющих факторов формирования правового статуса шляхты. Так же установлено оригинальное восприятие ею эволюции женщины в тогдашнем обществе. Раскрыто общее понимание историком изменений в повседневной жизни украинской шляхты литовской эпохи.

**Ключевые слова:** А.Я. Ефименко, историография, социальные процессы, привилегированное сословие, дифференциация шляхты, социально-правовой статус знати.

**Summary.** Mykhailiuk Y.M. «Privileged stratum» as a social component ukrainian society assessment of lithuanian era in Olexandra Efimenko. This article analyzes the main approaches O.J. Efimenko in the interpretation of the evolution of the privileged status of Ukrainian lands in the second half of XIV – 60 years of the XVI century. and its place in contemporary society. In particular, it revealed interpretation hierarchical elite niche in the then society and its social mission. The specificity understanding historian differentiation privileged population. Also, attention is focused on the vision of its regional characteristics numerical representation of various strata and their privileged position. Special attention is paid to in Article researcher presented the determining factors of the legal status of nobility. Just found an original and very critical perception of the evolution of women in her society at the time. Historian reveals a common understanding changes in the daily life of Ukrainian Lithuanian gentry day.

The article proved that O.J. Efimenko in its analysis of the works of trying to cover quite a wide field of social evolution privileged status of Ukrainian territories Lithuanian day. Viewed it as an objective process, the genesis of which was taken out of the day of. Military officer know she perceived as the flagship social processes. Interesting and even exciting issued its manner of presentation, in which aspects of the social groups listed in life dynamics. But in the analysis of separate but important components of the evolution of “higher class” researcher showed no thorough scientific analysis.

**Key words:** O.J. Efimenko, historiography, social processes, privileged class, differentiation nobility, social and legal status of nobility.

УДК: 327(477+497.1)

Г. В. Саган

## УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ ТА ІСТОРІЯ ДИПЛОМАТИЧНОГО СПРИЯННЯ УКРАЇНСЬКІЙ ІДЕЇ НА ТЕРИТОРІЇ КОРОЛІВСТВА СХС

**Анотація.** У статті показано зв'язок історичного минулого з викликами сьогодення у контексті представлення українського питання в Королівстві сербів, хорватів і словенців та пояснено чому сьогодні іноземці, зокрема серби, воюють на Сході України з боку сепаратистів.

**Ключові слова:** українське питання, Королівство сербів, хорватів і словенців, дипломатична служба.

**Постановка проблеми.** Утвердження української державності після Першої світової війни вимагало від політиків УНР та ЗУНР титанічних дипломатичних зусиль, аби незалежність і соборність України стала доконаним фактом. Втрачені шанси у другому десятилітті ХХ ст. свідчать про низку чинків, які спричинили поразку державотворчим намірам українців. Різні сторони проблеми знайшли висвітлення в історичній літературі. Однак, мало уваги приділено дипломатичній діяльності УНР та ЗУНР у Королівстві сербів, хорватів і словенців (Королівство СХС, 1929 р. – Королівство Югославія). Балканський регіон традиційно характеризувався москвофільськими настроями, які негативно впливали на тлумачення українського питання. Тому вивчення досвіду діяльності українських амбасадорів в Королівстві є надзвичайно актуальним, оскільки й нині на Балканах неоднозначне ставлення до України, до збройного конфлікту на Донбасі. Неодноразово українські ЗМІ передавали інформацію про наявність серед сепаратистів сербських четників. За законами Сербії участь окремих осіб або груп осіб у збройних формуваннях найманців карається позбавленням волі на строк від шести місяців до восьми років, організація подібних формувань – від двох до 10 років. Однак, за даними управління прокуратури Республіки за цими двома частинами КК не отримували жодних скарг [12]. Разом з тим офіційний Белград висловлював прихильну до України позицію. Останні факти українсько-сербської співпраці свідчать про розуміння подій на Сході України, і це не дивує, оскільки Сербія мала подібні проблеми на своїй території. Нажаль, вони завершилися втратою давньої сербської землі Косово, після проголошення ним у лютому 2008 р. незалежності. Попри низку своїх невирішених питань, 28 квітня 2015 р. Міністр без портфеля